

ДӘРУІШТЕРДІҢ ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ ЕЛШІЛІК ҚАТЫНАСТАРДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ МЕН РӨЛІ

¹А.Ю. Балтабаева, ¹Г.К. Ахметова, ²С.В. Алимова

АҢДАТПА

Бұл зерттеуде Еуразия құрлығының көптеген елдері мен халықтарын байланыстыратын тек экономикалық тұрғыдан ғана емес, сонымен бірге рухани және мәдени алмасудың ең қуатты арна болған Ұлы Жібек жолындағы дервиштердің миссионерлік рөлі қарастырылады. Сонымен қатар, бұрынғы және қазіргі уақытта бұл процестердегі ең маңызды рөлді исламдық фактор атқарды. Ортағасырлық деректерге сәйкес, IX-X ғасырларда бұл жолдардан өткен негізгі мұсылмандар аймағы болды - Таяу Шығыстан Солтүстік Қытайға дейін. Осы кең аумақтың дамуына мұсылман ғалымдары, теологтары мен зеңгерлері арасында қалыптасқан байланыстар ықпал етті. Ұлы Жібек жолы халықаралық дипломатиялық қатынастар және елшілердің, дін уағыздаушылардың (миссионерлер) жолы болды. Сопылар мен дәруіштер аскеттік өмірді, ұстамдылықты және әлемді кезу жолында діни мақсат ретінде рухани сапар идеясымен қаруланып, өздерінің жеңіл күшімен ислам дінімен әлемнің жартысын жаулап алған. Осылайша, ертедегі сопылық діни идеялар жүйесі жер шарының шалғай түкпірлерінде исламның одан әрі қарқынды таралуының негізін қалағанын байқауға болады. Сонымен қатар, сол жолмен жүрген ғалымдардың, елшілердің, ақын-сопылардың түркі халықтарының және ұлы басшылардың (хандар) дипломатиялық қатынастардың рәсімдері мен елшілердің қабылдау тәртібі туралы тарихи жазбаларында келтірілген деректері қарастырылған. Дереккөздердің талдауы сопы-дервиштердің тек діннің таралуына ғана емес, сонымен қатар, әртүрлі мәдениеттер арасындағы диалогтың нығаюына және дамуына үлес қосқанын, бұл өз кезегінде рухани байланыстардың, тұрақтылықтың, белгілі бір кезеңдегі қоғамның барлық салаларының дамуына әкелді.

Түйін сөздер: Жібек жолы, дипломаттар, миссионерлер, сауда-саттық, түркі, жазбалар, дін.

¹ Ахмет Ясауи университеті, Түркістан, Қазақстан

² Анкара Хажы Байрам Вели университеті

Автор-корреспондент:

А.Ю.Балтабаева,
alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz

Мақаланың сілтемесі:

Балтабаева А.Ю.,
Ахметова Г.К, Алимова С.В.
Дәруіштердің Ұлы Жібек
жолы бойындағы елшілік
қатынастардағы қызметі
мен рөлі // Адам әлемі.
– 2024. – № 2 (100).
– Б. 105-117.

Деятельность и роль дервишей в дипломатических связях на Великом Шелковом пути

Аннотация. В данном исследовании раскрывается миссионерская роль дервишей на Великом Шелковом пути, который являлся мощнейшим каналом не только в экономической сфере, но и в сфере духовного и культурного обмена, связывающего многие страны и народы Евразийского континента. Кроме того, и то, что исламский фактор играл важнейшую роль во всех этих процессах как в прошлом, так и в настоящем. Согласно средневековым источникам, в IX–X века эти дороги относились в основном к мусульманскому региону - от Ближнего Востока до Северного Китая. Развитию всей этой огромной территории способствовали установленные контакты мусульманских ученых, богословов и правоведов. Великий Шелковый путь был путем международных дипломатических отношений как послов, так и проповедников религии (миссионеров). Суфии и дервиши, настроенные в духе аскетизма, самоограничения и скитальчества, вооружившись идеей духовного путешествия как религии-

озной самоцели, «принесли на своих плечах» ислам, завоевав своей мягкой силой полмира. Таким образом, система религиозных представлений раннего суфизма заложила основу для последующего более динамичного распространения ислама в отдалённых уголках планеты. Кроме того, рассмотрены исторические записи ученых, послов, поэтов-суфиев тюркских народов и великих деятелей (ханов) о дипломатических отношениях и порядке приема послов. Анализ первоисточников свидетельствует и доказывает, что суфии-дервиши внесли неоценимый вклад не только в распространение религии, но и в то же время способствовали укреплению и развитию диалога между различными культурами, что в свою очередь привело к укреплению духовных связей, стабильности, постоянству и развитию всех сфер общества данного периода.

Ключевые слова: Шелковый путь, дипломаты, миссионеры, торговля, тюрки, письменность, религия.

Activities and Role of Dervishes in Diplomatic Relations on the Great Silk Road

Abstract. In this study, since ancient times, the Great Silk Road has been a powerful channel not only in the economic sphere but also in spiritual and cultural exchange, connecting many countries and peoples of the Eurasian continent. In addition, the Islamic factor played an important role in these processes both in the past and present. According to medieval sources, in the 9th-10th centuries, the main Muslim region passed along these roads - from the Middle East to Northern China. Throughout this vast territory, contacts were established between Muslim scientists, theologians, and jurists. The Great Silk Road was the way of international diplomatic relations ambassadors, and preachers of religion (missionaries). Sufis and dervishes, in the spirit of asceticism, self-restraint, and wandering, armed with the idea of spiritual travel as a religious end in itself, "brought Islam on their shoulders," conquering half the world with their soft power. Thus, the system of religious ideas of early Sufism laid the foundation for the subsequent more dynamic spread of Islam in remote corners of the planet. In addition, historical records of scientists, ambassadors, Sufi poets of the Turkic peoples, and great figures (khans) about diplomatic relations and the procedure for receiving ambassadors are considered. Analysis of primary sources testifies and proves that Sufi dervishes made an invaluable contribution not only to the spread of religion, but at the same time contributed to the strengthening and development of dialogue between different cultures, which in turn led to the strengthening of spiritual ties, stability, permanence, and growth all spheres of society of a given period.

Key words: Silk Road, Diplomats, Missionaries, Trade, Turkish, Writing, Religion.

Кіріспе

Ұлы Жібек жолы Алдыңғы Азия, Кавказ, Орталық Азия және Қытай халықтарының экономикалық және мәдени дамуында маңызды рөл атқарды. Ол тек технологияның таралу арнасы ретінде ғана емес, әлеуметтік-мәдени, саяси және экономикалық инновациялар, сонымен қатар трансконтиненталдық рухани интеграцияның көрсеткіші болды. Ежелден Ұлы Жібек жолы көптеген мемлекеттер мен Еуразия континентінің халықтарын тек экономикалық тұрғыдан ғана байланыстырған емес, сонымен бірге рухани және мәдени алмасудың үлкен арнасы болды. Өткен заманда да қазіргі уақыттада бұл процестердің ең маңызды рөлін исламдық факторы орын алған [1, 8 б.].

Ежелгі және ерте орта ғасырларда Ұлы Жібек жолы Халықаралық дипломатиялық қатынастар және елшілердің жолы болды. Елшілер ел-

дер арасындағы қарым-қатынас орнату миссиясын орындап қана қоймай, сонымен қатар миссионерлер мен көпестер қызметін де атқарған.

Саяхатшылар Жібек жолы бойымен жан-жақты және сансыз тармақтар мен маршруттар бойынша жылжыды әлемді тануға ұмтылған адамдар, олар өз дәуірінің географиясын қалай бейнелегені туралы жазбалар қалдыған. Көптеген зияратшылар киелі жерлерге, бүкіл әлемге белгілі жәдігерлерге тағзым етуге барды, арасында әрқашан шытырман оқиғаға толы саяхатшыларда болатын [2, 165 б.].

Ұлы Жібек жолы б.з.д. II ғасырдан бастап XVI ғасырға дейін экономикалық, мәдени, саяси байланысқан сауда жолдарының жалпылама атауы, Орталық Азия арқылы Қытай мен Алдыңғы Азия, Еуропа, Кавказ және басқа аймақтар. М.Р.Гасановтың пікірі бойынша «Ұлы Жібек жолы буындары жекелеген халықтар мен мемлекеттер қызмет ет-

кен үлкен тізбек болды. Ол кішігірім тар жолға мүлдем ұқсамайтын, ені үлкен мәдени-экономикалық кеңістікті қамтитын бір, тіпті бір жарым мың километр болатын» [3, 8 б.]. Әйгілі сауда жолдары түрлі идеяларды, мәдениеттер мен ағымдарды, діни нанымдарды тарату арнасы қызметін атқарды, соның ішінде ислам. Көбінесе діни мектептердің (тариқаттар) тапсырмасы бойынша керуендермен жүріп келе жатқан сопылар Үндістаннан Мысырға дейін ислам мәдениеті мен білімінің орталықтарын құрып, ислам идеяларын уағыздады.

Қиыр Шығыс пен Оңтүстік Азияны сауда жолдарымен байланыстыратын Оңтүстік-Шығыс Азия 7-8 ғасырлардан Араб түбегімен Азия. Сондай-ақ мұнда керуендермен келген араб саудагерлері мен дервиштері де исламдандырған. Нәтижесінде бүгінде аймақта үлкен мұсылман қауымдары бар, ал ислам Брунейде мемлекеттік дін болып табылады.

Мұсылман қауымдарының жолаушы дәруіштер (сопылар) арқылы құрылуына ясавийлік, накшбандийлік, бекташийлік секілді сопылық тариқаттардың пайда болу тарихын айтуға болады. Сопылық табиғаты «эзотерикалық» болып табылады және Мұхаммед пайғамбар мен оның сахабаларынан тікелей әрбір сопылық ұстазға илаһи рақымдылықты (силсила) шежірелік жолмен жеткізуді уағыздайды. Мысалыға, «Ясауи шейхтері» керемет ғажайыптар жасады, олардың көмегімен олар Өзбек ханды ислам дініне сендірді, сонымен қатар Алтын Орданы исламдандыруға, оның билеушілерін ерекше қабілеттерімен жаулап алуға көп еңбек сіңірді. Қожа Ахмет Ясауи сопылықты таңдамалы адамдардың ғылымы емес екенін, оны адамдардың көпшілігі өз игілігіне пайдалана алатынын нанымды түрде дәлелдеген. Дегенмен, Исламның басқа бағыттарына қарағанда, Ахмед Ясауи әйелдердің де рухани өрлеу жолын ұстануға болатынын жоққа шығармады. Дала әйелдері отырықшы аймақтардағы әйелдерге қарағанда көбірек еркіндікке ие болды, сондықтан мұндай әрекет оған көптеген дала әйелдерін әкелді.

Бекташийлікте мысал бола алады (Түркия, Анадолы), қазір «алевилер» деген атпен белгілі және әртүрлі дерек-

тер бойынша, ел халқының 10-нан 20%-на дейін қамтиды [4, 15 б.]. Сопылық бауырластықты Рум сұлтандығы аумағынан Хорасаннан келген сопы қажы Бекташ Вели (XIII ғ.) құрған. Түркілер мен моңғолдар көшпенділері арасында уағыз айту арқылы, бекташилер оларды бірте-бірте шамандық тәжірибеден алшақтатып, Исламды сопылық түрінде енгізді. Ю.А. Аверьянов бекташилердің әлеуметтік рөлі туралы бірқатар зерттеулерге назар аударады, атап айтқанда, О.Л. Барқан «Отаршыл дәруіштер» термині олардың шөлді және қараусыз қалған жерлерді Осман империясының жерлері: Анадолы және Балқан елдері игерудегі белсенділігін атап көрсетеді [4]. Бекташи бауырластығы Анадолы тұрғындарының рухани өміріне әсер етті, Қызылбаш («қызылбас») сектасының таралуында көрініс тапты.

Дегенмен, ислам діні өмір сүрген ғасырлар бойы сопылық ағым өзінің беделін жоғалтпаумен қатар, бүгінде Шығыс пен Батыс руханиятын байланыстыратын өзіндік көпір болып саналады.

Әдіснама

Зерттеуде бірінші кезекте философия тарихындағы ойшылдардың еңбектеріне шолу жасай отырып, сол қоғамда көтерген мәселер бүгінгі таңда да, өзектілігін жоғалмағанын көруге болады. Мақалада негізінен философиялық тұрғыдағы теориялық-әдіснамалық ұстанымдар мен заңдылықтар, әдіс-тәсілдер жүйесі қолданыс тапты. Зерттеу процесі барысында батыстық, ресейлік және отандық тарихи, философиялық ғылымдардың белгілі зерттеушілерінің идеялары мен қағидалары келтірілді. Нақтырақ айтқанда, бұл мақаланың әдіснамалық негізінде Жібек жолы бойындағы дипломатиялық және миссионерлік қызметі мен рөлін түсіндіруде герменевтикалық талдау, жүйелі көзқарас, жалпыдан нақтыға өту, түйіндеу және қорытындылау әдіс-тәсілдері қолданылып, философиялық, тарихи, дінтану, мәдениеттанулық және жалпы ғылыми ізденістер жасалды. Тақырып аясында теориялық негіз ретінде қолжазбалар, шетелдік және

отандық ғалымдардың еңбектері мен зерттеулері қарастырылды.

Негізгі бөлім **Ортағасыр Жібек жолының елшілері** **мен миссионерлері**

Жібек жолының жүйесі адам денесіне нәр беретін тарамдалған қан тамырларына ұқсайды. Ол Евразиядағы барлық мемлекеттер мен халықтарды бір-бірімен жалғастырып тұрған. Ежелгі түрік, қарахан, қыпшақ қағанаттары мен хандықтары, Моңғол империясы жоғарыда көрсетілгендей белсенді халықаралық саяси қатынастарға қатысты. Қытай, Халифат, Иран, Византия және басқа мемлекеттердің елшілерін қабылдаған қағандар мен хандар мемлекет билігінің, сондай-ақ олардың жеке қадір-қасиетінің тиісті дипломатиялық рәсіммен қолдау көрсетуіне үлкен мән берді.

Рәсімнің барынша салтанаттылығында елшіні қабылдаған мырзаға, елші жіберген билеушіге, елшінің өзіне құрмет көрсетуге бағытталған. Жазбаша дереккездердегі жоғарыда келтірілген үзінділерден көрінетіндей, қабылдау рәсімі келесі іс-шаралардан тұрады: кездесу, жеке қабылдау және қонақ ету (дастархан жаю), дипломатиялық хабарламалар мен сыйлықтар алмасу, ең соңында, елшілік өз қызметін атқарғаннан кейін, дипломаттарды шығарып салу.

XI ғасырдағы «Сиасет-наме» еңбегінде жалпы қабылданған нормалардың кез келген бөлшектерін елеуге жол бермейтіндігін көрсететін дипломатиялық рәсімдердің ерекше жиынтығы берілген. Елшілерді өз елдерінің шекарасында қарсы алып, егемендік сарайына дейін шығарып салу керек болды. II Юстианның Византия елшілігі түріктер жеріне кірген кезде қарсы алды. Дәл осы жерде гректер мен олардың мүлкі тазарту рәсіміне ұшырады. Штаб-пәтерге келген елшілер мен елшілік мүшелері штаб-пәтердің өзінде де, одан алыс емес жерде де бір бөлмеге жайғасты. Дәл осы жерде Земарх түріктер үшін «тамаша» дастархан жайып, содан кейін қағанның қабылдауларына қатысты.

Кейбір жазба деректерде түркі елдерінің басқа елдердегі елшіліктері олар-

ды аккредитациядан өткен мемлекеттердің есебінен болғанын куәландырады. Сондықтан өзара елшіліктерді ұстауға кететін шығындарды түрік билеушілері көтерген болса керек [2, 201 б.].

Жібек жолы XIII-XIV ғасырларда қайта жанданды. Бұл құрлықтағы саяси жағдайларды дипломаттар (елшілер) мен ірі саудагерлердің (көпестердің) және басқа саяхатшылардың талап-талғамдары реттеп отырды. Жібек жолы шеңберіне ену қарсаңында Қазақстанның Оңтүстігі мен Жетісу қандай жағдайда еді дегенге келсек: Бұл жерде көшпелі түрік тайпалары мен отырықшы халықтар ежелден қалыптастырған төл мәдениет өркендеген болатын. Оның үстіне этникалық жағынан алғанда көшпенділер де, отырықшы тұрғындар да туыстас немесе біркелкі этникалық-саяси қауымға бірлескен тайпалар еді [5, 9-10 бб.].

Француз королі Людовик IX-ның моңғол ханы Мөңкеге жіберген дипломатиялық елшісі, жиһанкез сопы (монах) Вильгельм Рубруктың айтуынша Жібек жолы Икиогузден қарлұқ жабғаларының астанасы – Қаялыққа (Қойлаққа) барады. Қала даңқы өзінің базарларымен шықты, онда мұсылмандар мен қатар өздерінің шіркеулері бар христиан дініндегілер де тұрады. Қаялыққа жақын жерде Жібек жолын кесіп өтетін христиандар селосы бар [5, 15 б.].

Парсының атақты ақын-сопысы Ж.Руми (1207-1273) өзара мәдени алыс-берістер мен өзара түсінушілікті асқан шабытпен жырлаған. Руми былай жазды: «Кейде түрік пен үнді оп-оңай ортақ тіл табыса кетеді. Кейде екі түрік бір-бірін жаттай сезінеді. Ендеше жанмен ұғынысу тілі дегеніміз – мүлде бір басқа нәрсе; бір тілдестіктен жанмен ұғынысу тілі қымбат». «Дін жүрегі» атанған абзал ақын Конье қаласында қайтыс болған кезде оны ақтық сапарға шығарып салуға мұсылмандармен қатар христиандар да, иудейлер де, буддаға табынушылар да бірлесіп қатысқаны тектен тек емес [5, 27 б.].

Сонымен қатар, Жібек жолы арқылы жан-жаққа діни ой-пікірлер де таратылды. Миссионерлер (басқа діндегілер арасына өз дінін, әдет-ғұрпын уағыздайтын, насихаттайтын адам) өз діндерін алыс елдерге алып барды. Үндістаннан Орта азия

мен Шығыс Түркістан арқылы Қытайға, Кореяға, Жапонияға буддизм келген. Вавилоннан иран мен Закавказье арқылы иудей діні тарайды. Жібек жолы буддизммен қоса Батыстан Шығысқа қарай христиан және ислам діндерінің кең өріс алуына себепкер болды. Сириядан, иран мен арабтан әуелі христиан діні, артынша ислам діні таратылды [5, 30 б.].

VIII-IX ғасырлардағы оқиғаларды әңгімелейтін жазба деректер Оңтүстік Қазақстанды исламдандыру барысына айғақ бола алады. Нух Ибн Асад 840 жылы Испиджабты өзіне бағындырды [6, 75 б.] 859 жылы оның інісі Ахмед ибн Асад Шавгарға жорық жасап, сол жерде мыңдаған адамды таяққа жыққан [7, 268 б.].

Мұсылмандық табынушылыққа өте мөте құлай берілгендер Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанды 766 жылы жаулап алып, онда саяси билігін жүргізіп тұрған қарлұқтар болды. Олар мұсылман дінін, тіпті сонау Мехди халиф (775-785) кезінде қабылдады деген пікір де бар [8, 39 б.]. Алайда, бұл олардың бәрін бірдей қамтымаған тәрізді, өйткені қарлұқтарға қарайтын Таразды Исмаил ибн Ахмед 893 жылы басып алып, «осы қаланың бас шіркеуін мешітке айналдырды» [7, 315-316, 318 бб.].

X ғасырдың басында ислам дінін караханидтер әулетінің рубасы Сатук қабылдады, ал оның ұлы Богра-хан б. Мұса 960 жылы исламды мемлекеттік дін деп жариялады.

Жаңа дін бірте-бірте көшпенділер арасында да тарала бастады. Бұл жерде Ибн Хаукаль Фараб пен Кенджида және Шаш арасында көшіп жүрген түркі-мұсылмандар туралы мәлімет береді [9, 184 б.].

Сондай-ақ, ислам дінінің XI-XII ғасырларда қыпшақтар арасына да тарағаны жөнінде деректер бар [10, 234 б.].

X ғасырдың басында Қазақстан даласы арқылы Еділ бұлғарларына саяхаттаған дипломат, бағдат ғұламасы Ибн Фадланның «Жазбаларында» түркі көшпенділерінің рухани өмірі туралы қызықты мәліметтер сақталған. Ибн Фадлан оғыздарды мұсылмандандырудың объективті алғышарттары пісіп-жетілген терең әлеуметтік және рухани дағдарыс кезеңдерінің куәгері болды. Оғыздар

мұсылман көпестері мен Мавераннахр мен Хорезмнен келген миссионерлермен араласып, Ислам, Құран туралы естіп білген. Олар өздерінің өмір сүру салты туралы көбірек ойлана бастады және ислам дініне мойынсұнушылардың айқын артықшылықтарын мойындай отырып, Исламға бет бұруы бұл халықтардың сенімі екенін түсінді [11, 138 б.].

Исламды таратуда Орталық Азия көпестері маңызды рөл атқарды. Исламның таралу процесі және әсіресе оғыз қоғамындағы идеологиялық күрес, ондағы сопылық шейхтердің рөлі фольклор ескерткіштерінде көрініс тапты. Әрине, гиперболизация туралы эпикалық кейіпкер үшін; онда нақты оқиғалар «ғажайыптар» алады. Бірақ ауызша халық шығармашылығы шығармаларында біз олардың тағдырға қатысты маңызды шешімдеріне халықтың рухани өзін-өзі бағалауын және исламға деген шынайы жанашырлығын көреміз [11, 140 б.].

X-XIII ғасырдың басында басқа түркі тілдес тайпалар да ислам дініне қосылды: қимақтар, қыпшақтар, печенегтер. Печенегтер Қазақстанның Сырдария даласының тумалары, бірнеше көші-қон толқыны нәтижесінде олар Еділдің батысына қарай жылжыды.

Тарихшылар қимақтар мен мұсылман елдері арасындағы сауда қатынастарын жақсы біледі (Ұлы Жібек жолы жолдары бойында). Ислам елдерінен келетін керуендер құрамында саудагерлер ғана емес, ғалымдар, дипломаттар, сопылар да болды (біз жоғарыда ғалым Тамим ибн Бахрдың қимақтар арасындағы миссиясын айттық). Ол тыйым салынған мұсылмандардың (арабтардың, бұхарлардың, хорезмдіктердің, Қарахан түркілері) үшін Ертіс өңірінде із-түзсіз өткен халқының рухани өмірі. Одан әрі қимақтардың біразы болуы мүмкін Қарахандық мұсылмандармен әскери қақтығыс кезінде олар жеңіліске ұшырап, күшпен исламданды. Көбінесе түркі мұсылмандары оларды исламды қабылдауға мәжбүрлеген. Соғыстар тыныштық кезеңдерімен ауыстырылды, бұл кезеңде қимақтар мен Жетісудың мұсылман қалалары арасында қызу сауда болды және Шығыс Түркістан. Шығыс деректеріне сүйенсек, қимақтардың өздерінде отырықшы өмір салтының элементтері болды; 16 қимақ қаласы ту-

ралы айтылады, олардың көпшілігі саудада орналасқан тректер. Қимақтардың отырықшы және жартылай отырықшы топтары бидай, арпа, тіпті күріш өсірді. Қимақ қағанаты ортағасырлық авторлардың суреттеуінде бай және күшті мемлекет ретінде көрінеді. Әсіресе қала халқы мұсылман өркениетінің жетістіктерін белсенді түрде алды [11, 145-146 бб.].

Әдетте елшіні қабылдау киіз үйде өтетін. Қаған қаласа қонақтарды көшпелі өмірдің сән-салтанатымен таң қалдырғысы келсе, кейінгі кездесулерді әртүрлі бөлмелерде өткізген. Олардың қабырғалары ең ашық түсті қымбат жібектермен ілінді. Бөлмелердің үлкен болғаны сонша, қаңқадан басқа күмбездің өзі алтын жапырақтармен оралған ағаш бағандармен тірелген. Алтынмен жасалған гүлдер киіз үйдің қабырғаларын безендірді. Еденге төсеніш, кілем төселген. Белгілі бір деректер бойынша, ерекше дипломатиялық қабылдаулар киіз үйден тыс жүргізілген. Түргештерде Хишаманың елшісінің қабылдауы осындай пішінде өткен. Шабалио қағаны киіз үйге кірер алдында васалиеттің дәстүрлі сөз тіркесін айтқан. Сиунну ордасында көшпенділердің рәсімдерін орындауға бас тартқан елшілерді киіз үйге кіргізбеген. Мұндай әдет-ғұрып түріктерде де болған деп болжауға болады [12, 113-114 бб.].

Шетелдік елшілерді қабылдау рәсімі және ежелгі дәуірде болған ауызша дипломатиялық сөздерді жеткізу тәжірибесі түркі ортасы көнелік пен дәстүршілдіктің ізін қалдырады. Онда музыкалық сүйемелдеуді қоспағанда және, мүмкін, кейбір мемлекеттік регалыя, немесе ірі көрші мемлекеттердің дипломатиялық рәсімінен көшіру байқалмайды. Оның кейбір элементтері VI ғасырдың ортасына қарай мың жылдан астам болды. Олар Түрік қағанаты құлағаннан кейін де өмір сүре берді. Дамыған рәсім шетелдік елшілерді қабылдау түркі мемлекетіндегі дипломатияның маңызды әлеуметтік институтқа айналғанын дәлелдейді. Л.Н. Гумилев өте орынды атап өткен, түркілер, ғұндардың ұрпақтары, ата-балалары туралы ештеңе білмеген, Шыңғыс ханның моңғолдары сияқты түріктер туралы ештеңе білмеді. Олардың ара-

сында көмескі кезеңдер болды [13, 340 б.]. Дегенмен, дәстүрлі элементтер елшілік сөздері, сондай-ақ фольклорлық шығармалар (мағынасы Оғыз-қаған туралы аңыз) белгілі бір дәрежеде көмескі кезеңдердің тұманын сейілтіп, белгілі бір сабақтастықты айғақтайды, өзгермелі далалық мемлекеттік бірлестіктердің рухани мәдениетінде. Түріктердің жазу тәжірибесін алуы дипломатиялық хабарлар қағанаттың саяси байланыстарының кеңеюінен туындап, оны сол кездегі алдыңғы қатарлы елдер жеткен деңгейге жеткізді [12, 122-123 бб.].

Сопылықтағы дәруіш бейнесі және Ясауи тариқатындағы миссионерлік

Қарапайым оқырман үшін дәруіш (парсы тілінен кедей, қайыршы) шығыс ертегілерінің немесе парсы прозасының кейіпкері. Ал шын мәнінде сопылық бауырластықтардың, яғни сол сопылардың мүшелері. «Мұсылман әлеміндегі дәруіштер» кітабында кейбіреулер мұны «есік табалдырығы» дегенді білдіреді, басқалары - сөзбе-сөз аударғанда «ойда» немесе «терең ойда», яғни терең ойға берілген адам деп болжамдаса. Тағы басқалары бұл ұғымды есік алдында қайыр сұраған адамға сөзінің мағынасына ұқсатқан [14, 82 б.]. Мағынасы жағынан дәруіш сөзіне жақын, рухани қайыршы, Құдайдың жолындағы қайыршы.

Дәруіш бейнесі әртүрлі халықтардың әдеби шығармаларында барынша айқындалған. В.Г.Янның «Шыңғысхан» тарихи романында дәруішті Меккеге барып келген басында ақ сәлдесі бар, сақалды, үстінде қатты түрлі-түсті жүннен тоқылған ұзын шапанды саяхатшы бейнесіндегі адам ретінде суреттеген [15]. Д.Браун XIX ғасырда Константинопольдегі АҚШ-тың елшісі болған кезінде дервиштердің өмірі мен өмірін зерттеуге 20 жыл уақытын арнаған «The Derivishes, or Oriental spiritualism» («Дәруіштер немесе Шығыстық философия») кітабын басып шығарды. Сол кітабында дәруіштердің киім ерекшеліктерін, өз тегінің негізін қалаушысына борыштар екенін: «тіпті соңғы түйме немесе жіптің» өзіндік символдық мәні болған суретте-

ген. Сәлде және/немесе тақиядағы белгілі бір түстің басым болуы оның шыққан сопылық тариқатының туының түсімен сәйкестігі түсіндірілді: «Руфай тариқатының туы қара, Кадрие мен Бекташиніңкі ақ; Нақшыбенді және басқалары – жасыл, т.б.» [16].

Өз дәуірі үшін дәруіштер жақсы білімді және көп жағынан «саяхатшы философтарға» ұқсас болды. Қажы Рахым Бағдади дәруіш (В.Г. Янның шығармасындағы кейіпкер) Бағдатта оқыды, ғылыммен айналысты, арабтардың, түріктердің, парсылардың аңыздарын бірнеше қайтара оқып, оның ішінен «ерекше, шынайы және әділ батырлар алдында тағзымды» іздеді [15]. Тағдыр оған бірнеше рет бай болу мүмкіндігін береді: «түрлі бай жүктерге толы түйелерден», қолына түскен Татар қағанының алтындарынан, бірақ дәруіш өз еркіндігінің пайдасына бас тартады. Башқұртстанның халық жазушысы А.Хакимов «Думбраның зарында» дәруіштерді «көктегі шындықты іздеушілер», сонымен қатар көп тілді еркін түрде меңгерген, «ең атақты медреселерде» білім алушылар ретінде сипаттаған [17].

Дәруіштердің саяси ықпалы болды және бұл ғылыми әдебиеттерде көрініс тапты. Атап айтқанда, П.Позднев «тарихтағы дәлелдерге сәйкес дәруіштер қалыптасқан мемлекеттік тәртіпке қарсы ең қауіпті және ұстанбайтын саяси үгіттеуші болуға қабілетті» [18, 1–2 бб.].

Бірқатар жағдайларда дәруіш бейнесі әлеуметтік-экономикалық тұрғыда қолданылады. Дәруіштік ерекше қолөнер ретінде. Башқұртстанның халық жазушысы Зайнаб Бишеваның «Ұстаз бен шәкірт» хикаятында дәруіш талантты құмыра жасаушысымен салыстырылады. Жазушы дәруішті «өз өнерінің құлы» ретінде ерекше қабілеті мен білімін өз ісіне – өнерге, шығармашылыққа берілген құмырашымен салыстырады. Бірақ дәруіш бейнесі әрқашан тек жағымды емес. Башқұртстанның халық ақыны Мұстай Кәрімнің «Ай тұтылған түнде» трагедиясы мен «Тау сыры» риваятында «білістің өзін бейнелейді, адамдар арасында зұлымдық тудыратын дәруіш діни тұлғаға айналады «қоғамға және адамдардың рухани өміріне

қауіптендіретін» [19, 57 б.].

Дәруіштердің қасиетті Қабадан басқа зиярат ететін негізгі жері тариқат негізін қалаушысы жерленген жер екені белгілі болды. Бір қызығы, бүгінде әулиелер рухы оғаш түрде діни емес нысандарға да таралады. Қ.Т. Құсайнова қазіргі Қазақстанды қамтыған құбылысты – «Ақ жол» халықтық қозғалысын сипаттайды, оның мәні жерлеу орындарына, оның ішінде көзі тірісінде қоғамға саяхат, мәдениет және өнер салаларында үлкен ықпал еткен тұлғалар: Райымбек батыр, ақын Жамбыл Жабаев, сазгер Нұрғис Тілендиев, т.б. жерленген жерлері қайта-қайта аралау болып табылады. «Ақ жол» деп аталатын саяхат 2-5 күнге созылады, белгілі бір адамдар тобы сұңқар (ер) және аққу (әйел) бастамасымен керуен жүзеге асырылады. Қазақстанның бүкіл аумағын қамтиды, сонымен қатар көршілес елдер: Үндістан, Қытай және т.б. [20, 35–41 бб.].

Рухани бағыт-бағдар алған уағызшы дәруіштер, кейде саудагерлер ұйымына кіретін, Ұлы Жібек жолының көптеген тармақтарымен жүретін керуендермен бірге арабтардың жойқын жорықтарымен бірлесе әрекет ете отырып, жергілікті халықтарды жаңа дінге қосып отырған. Әйгілі сауда жолдары әртүрлі идеялардың, мәдениеттер мен қозғалыстардың, діни нанымдардың, соның ішінде исламның таралу арнасы болды. Керуендердің соңынан саяхаттап сопылық тариқаттардың нұсқауымен, сопылар исламның идеяларын кең далада: Үндістанан Мысырға дейін ислам мәдени білім орталықтарын құрып уағыздаған. Африка құрлығында исламды алғашқы болып қабылдаған мемлекеттердің бірі 640–642 жылдары арабтар басып алған Мысыр болды. Содан кейін IX ғасырға дейін арабтар Солтүстік Африканың барлық территорияларында өз позицияларын нығайтты. Батыс Судан XIII-XIV ғасырларда байланыстырылған Ұлы Жібек жолының сауда жолдарының арқасында исламданды. Сол сияқты, Арабияның сауда факторлары арқылы саудагерлермен Арабия, Үндістан және Ирактан қоныс аударғандар және Шығыс (IX ғ.) және Оңтүстік-Шығыс Африка (XVIII ғасырға дейін тек жағалау аумақтарымен шек-

телген) исламданды [21, 41 б.].

Моңғол шапқыншылығына дейін Қазақстандағы қыпшақ халқына ислам діні ықпал етпеген деген тұжырым шығыстанудағы дәстүрлі даналыққа қайшы келеді. Қожа Ахмет Ясауи мен оның сопылық мектебінің қызметіне баға беру (XII-XIII ғасырлар) күшті миссионерлік қозғалысты ұйымдастырушылар ретінде Хорезм аймағынан көшпелілер ортасына дейін сәтті аяқталды және Ясауиға «көшпелі тайпалардың ұлттық әулиесінің даңқын әкелген Орталық Азия», «түркі тайпалары арасында исламның таралуы негізінде үлкен табыспен жұмыс істеу» (революцияға дейінгі орыс шығыстанушылардың айтуынша). Ясауи көшпелі оғыз-қыпшақ тайпалары арасында исламды таратты, және олардан рухани өке «ата» деген құрметті атақ алды. Оғыздар мен қыпшақтардың мұсылман еместігі туралы марксистік тезисті мойындау – бұл Қожа Ахмет Ясауидің және бүкіл ортағасырлық сопылардың еңбегі жоқ миссионерлік қызметінің шыңы Қазақстан даласында болатын бауырластық XI-XII ғасырлар кезеңіне келеді.

Қожа Ахметтің миссионер ретіндегі діни тактикасында саяси жағдайдың да әсері болғаны сөзсіз. Дегенмен, шейхтің таңғажайып табыстарының басты тұтқасы, ең алдымен, оның өзінен бұрынғылармен салыстырғанда тиімділігі, ислам канондарын шығыс сопылық ілімдердің пантеизмімен және көрші көшпелілердің шаманистік көзқарастарының элементтерімен икемді түрде үйлестіре білуінде болды.

Ахмет Ясауи өз ілімінің практикалық мәніне тоқталып, мұридтерді қатарға қосуда үлкен жұмыс атқарды, оның насихатының табыстылығын сауатсыз бұқараның сопылық ілімнің мәнін түсінуін жеңілдетуден көрді. Әрбір шейх өз ілімін жергілікті халық арасында насихаттауды жеңілдету үшін ілімін жергілікті дәстүрмен (Ахмет Ясауи – түркі) және психотехникалық әдістермен байланыстыруға тырысты. Ясауи өз ілімін халыққа түсінікті ана тілінде, түрлі-түсті формаларда, сопылық идеяларды жергілікті дәстүрмен үйлестіре отырып, жеңіл әрі қолжетімді түрде жеткізді. Ясауи жасаған «зикр арра» (не-

месе жаһрие) арнайы рәсімін еске түсіру жеткілікті. Оның атрибуттары (Зәкәрия пайғамбар орналасқан мыс ағашты «аралаудың» дыбыстық имитациясы, қатысушылардың тән дене қимылдары мен билері) көрермендердің психикасына әсер ететін бақсыларға еліктеулерді қиялда айқын жаңғыртады. Кейбір зерттеушілер суфизмге шамандық элементтердің енуі Ясауи тәртібінен басталды деп есептейді.

А.Әбуов былай деп жазады: «Уақыт өте келе Ясауи қауымдастықтары мен үйірмелері түркітілдес халқы бар аймақтарда үлкен бедел мен ықпалға ие бола бастады. «Иршад-наме» арнайы құжатын алған көптеген дервиштер (аудар. - рұқсат) уағыздау қызметін өз бетінше жүргізуге мүмкіндік беретін Ясауи ілімін бүкіл Орталық Азияға таратты. Сонымен қатар, ясавия барлық түркі тілдес халықтар өмір сүрген кең аумақта исламның таралуына ықпал етіп, миссионерлік қызметпен белсенді айналысқан бауырластық болды деген қорытынды жасауға болады» [22, б.57].

Бұл тарикатты басқалардан ерекшелендіретін зікір арасынан басқа, Ахмет Ясауи тарикатының өту және ақиқатқа жету жолдары мен ережелері де болды. Тарикат - бұл сопының Құдайдың табиғаты мен үйлесімділікке жететін жолы және ол Құдайға деген адалдыққа және ол туралы үнемі өзін-өзі еске түсіруге негізделген. Сонымен қатар, Ахмет Ясауи тарикатының айрықша белгілерінің бірі Шейх пен Мурид арасындағы қарым-қатынас болды. Сопылық бауырластықта бұл қатынастар бүкіл сопылық идеологияның негізгі элементтерінің бірі болды. Ахмет Ясауи өзінің муридтерін шариғатта – ғалым, тарикатта – құзыретті, хакикатта – кемел, магрифатта – жомарт болған Шейхтің жолын ұстануға шықырды.

Ахмет Ясауи дәстүрінің ең көне шығармаларының бірі *Hadiqat ul-orifin* қолжазбасында, шейх туралы толық мағлұмат берілуімен бірге, шағатай тілінде жазылған сол дәуірдің жарық маңызды еңбектерінің бірі. Осы қолжазбаның 49 а жазбасында мурид қойылатын кейбір талаптары туралы мәліметтерді көруге болады:

ومريد نينك حالى شيخ رحمة الله عليه

ایدیلارکه شیخ مانند آب ومرید مانند کل ولیکین حقیقت عاشق لاری جان دل تورورلار ینه بر قولده پر استاد مرید شاکیرد بولغای بعضی لار ایمیشلار شیخ اتا مرید فرزند تورور خواجه اسحاق رحمة الله ایتورلار مرید قچان کیم شیخ خدمتیغه کیلور بولسه کوز قولاق ایلیک ایاق وتماقینی جمله اعضا و جوارح لارنی پاک قیلغوچی کراک اندین سونک شیخ نینک خدمتیغه قدم باسقو کرک اندین سونک بو اراده قرینداش لاردین عیبی کورسه یاقو کرک یوق ایرسه قرنداش لیق بولمس بس بیلکیل کیم شیخ نی حق اوچون سویمیش سن نه کیم یوک تکسه کوتارماک کراک ظاهرده اگر براو بر یولی ادینه نمازین اوتاسه بر قولده قرق کونلیک کناهنن الله تعالی محو قیلور تمیش اگر طریقت ده مرید شیخ یوکین کوتارسه فرق بلغی یازوقینی الله تعالی محو قیلغای شیخ قدس الله روحه ایتورلارکه تا مرید غه تواضع وقلب سلیم بولماغونچه طریقت که قدم اوروب بولمس یحیی ابن معاذ رحمة الله علیه ایمیش لارکیم مرید تا تورت دریادین اوتماکونچه قلب سلیم بولمس اول دنیا دریاسیدین دویم خلق دریاسیدین چارم نفس بو دریالارغه کشتی حاصل قیلماق کراک اندین سونک [23, 49 a]. کچماک کراک دنیا دریاسی نینک کشتی سی عبادت دور خلق دریاسی نینک *Шейх, оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын, шейх су сияқты, мүрид гүл сияқты. Бірақ шындықты сүйетіндердің жүрегі ауырады. Басқа жағдайда пір – ұстаз, мүрид – шәкірт. Кейбіреулері шейх – әке, мүрид – бала дейді. Қожа Исхақ, оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын, мүрид шейхқа қызмет етуге келген сайын оның көзін, құлағын, басын, аяғын, тамағын тазалауы керек деген. Содан кейін шейхтің қызметіне кіру керек. Егер жақындарың мін тапса, онда тоқтату керек. Әйтпесе қарым-қатынас болмайды. Ендеше, шейхті әділдік үшін алдық, ал жүкті өзі көтеру керек. Заһирде кімдекім Адина намазын бір жылы оқыса, Алла тағала бір уақытта қырық күннің күнәсін кешіреді. Тариқатта мүрид шейхтың жүгін көтерсе, Алла Тағала оның қырық жылдық ауыртпалығын жеңілдетеді. Шейх, оған Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын, мүрид «жүрегі тазармағанша», рухы тыныш болмайынша, тариқатқа кіруге болмайтынын айтады. Яхья ибн Муаз, оған Аллахтың игілігі мен сәлемі болсын, мүридтің жаны*

төрт өзеннен өтпейінше тыныштық таппайды. Біріншіден - дүниенің дариасынан, екінші – адамдардың дариасынан, үшінші - шайтанның дариасынан, төртінші - нафс дариасынан. Алдымен бұл дариаларға кеме жасау қажет. Басынан аяғына дейін оларды кешу керек. Ал бейбітшілік өзенінің көпірі – дұға... (аударма автордікі).

Яғни, тариқат жолынан өтіп, кемелдікке жеткен мүрид ілімді уағыздауға кіріседі. XII ғасырда Қожа Ахмет Ясауи негізін қалаған Ясауия тариқаты Орталық Азиядағы ең ықпалды сопылық бауырластықтардың бірі болды. «Ясауия» шейхтер мен мүридтері аймақта ислам мен сопылық ағымдарының таралуына белсене араласты. Түрлі сопылық ағымдардан шыққан дервиштер, соның ішінде «Ясауия» жергілікті билеушілер арасындағы байланыстары мен беделі арқылы тарих бойында әртүрлі мемлекеттер арасында дипломатиялық байланыстар орнатуға үлес қосты. Ясауия әмірінің шейхтері қоғамда үлкен құрмет пен ықпалға ие болды. Олардың мүридтері тәлімгерлеріне берілген және олардың нұсқауларын орындайтын. Бұл шейхтерге делдал болып, билеушілер арасында диалог орнатуға, елдің моральдық және рухани басқаруына әсер етуге көмектесті.

Әлішер Науаи (15 ғ.) XII ғасырдағы билеушілердің бірінің ұлы Құтбиддин Хайдар туралы айтқан. Ханзада Құтбиддин Хайдар ата-анасы мен үкімет өкілдерінің наразылығына қарамастан тағынан және ханзада атағынан бас тартып, Қожа Ахмет Ясауиге шәкірт болады. Ясауидің ұсынысымен ол одан кейін Тұрбат пен Хорасан өңіріне аттанды. Мұнда ол сопылық білім алып, бүкіл әлемге танылған биіктерге жетті және шейх Құтбиддин Турбатий (XII ғ.) атына ие болды.

Тарихи деректерге сүйенсек, XII ғасырдан бастап сопылық ілімі билеушілердің назарын аудара бастағанын көрсетеді. Бұдан біз мемлекеттің сопылық ілімге деген құштарлығын көреміз. Мысалы, Ахмед Ясауидің шәкірті Хакім Сүлеймен Бақырғани (XII ғ.) билеушілердің бірі Боғра ханның (Ілек әулетінің билеушісі) Анбар ана деген қызына үйленеді, бұл туралы өзінің «Хакім ата» кітабында жазған. Сонымен қатар, «Қиссаси шайхтар, шахидис, шухадо Нажмиддин Кубра»

кітабында шейх Наджмиддин Кубраның (өл.1221ж.) сол кездегі ондаған ханзадаларды тәрбиелегені айтылады. Бұл мәлімет тарихи деректермен толық дәлелденбесе де, XII – XIII ғасырларда билеушілер сопылықты үлкен ілім ретінде қабылдады деген ой тұжырымдауға болады. Сонымен қатар, сопылық билеушілерді тәрбиелеуге кірісті.

Тағыда бір мысал ретінде, XVI ғасырдың басында Ясауия тариқасының шейхы Мұхаммед Салих Сефевидтер мен Шейбанидтер мемлекеттері арасындағы дипломатиялық қарым-қатынаста маңызды рөл атқарды. Келіссөздерге қатысып, осы әулеттер арасындағы бітімгершілік келісімдердің жасалуына үлес қосты.

Атақты сопы шейх Нажмеддин Кубра (1145–1221) моңғолға дейінгі Хорезмде, тіпті Маңғыстау мен Үстіртке де рухани бақылау жүргізген Кубравия бауырластығы дервиштерінің басшысы болған. Шайхтың атын атағанның өзінде барлық қыпшақтар үрейленетін. Халықтың сөзі бойынша тіпті моңғол шапқыншылығының себебі де оны «ғажайыптарға» жатқызды: Хорезмшах аңызы бойынша, Мұхаммед шейхті абайсызда ренжітуі де мүмкін еді, ол үшін көктен жаза Шыңғысханның өзінен келетін. Моңғолияға дейінгі қыпшақтар мен оғыздардың шамандық көзқарасы да түркі аңыздары, эпос, шежіре, т.б. деректерімен қайшы келеді [11, 147-148 бб.].

«Насапнама Ясауи жолының тарихы» шежірелі негізінде Мұсахан Абу-талипов қолжазбасына сәйкес Ахмет Қожа атаның жүз жиырма жыл өмірі және он екі мың сайид¹ мүридi болды. Қырық қылуетханасы бар еді, қылуетке кіріп, қырық бірінші күн шыққан. Ысқақ баб Шам уалаятынан Түркістан уалаятына Ислам аша келді. Қарғалықта үш қабат қорған салды, жұма мешітін тұрғызды, Қарғалық елінде үш мың үйлік жамағат бар еді. Қай жерде кәпір, мұф², тарса³ болса, оларды иманға шақырды. Иман келтіргені аман болды, иманға кірмегендерді өлтірді. Ысқақ баб дін үшін соғысқа аттанатын болса, жүз мың ермен соғысқа аттанатын еді [24, 28 б.].

Маулана Сафи ад-Дин Орың Қойлақы айтатын: «Менің ұлы атам Ысқақ баб заманынан Ясауи Ахмет Қожа атаға дейін он бір аталарымыз өтті. Олар ұлық атам Ысқақ бабтың барлық заңды, адал жерлері мен суларының бәріне егін егіп, басқарып, сұфрасын⁴ жайып келді. «Осының мәнін, мағынасын білсін», - деп осы «Насаб-нама» ішінде жад қылдым, жаздым» [24, 29 б.].

Бектөре қолжазбасы бойынша Ысқақ баб, Абд ар-Рахим және Абд ал-Жалил үшеуі жиылып әскерлерін біріктіріп Шаматқа, Шаматтан Исфағанға, Исфағаннан Табризге, Табризден Мазандаранға, мазандараннан Серхасқа одан Хорасанға, Хорасаннан Бұхараға, Бұхарадан Самарқандқа келіп Самарқанд халқын мұсылман дініне кіргізді. Одан Өзгент, Ферғанаға, одан Касанға келіп Касан елдері мұсылман болды. Мұсылмандық жайылып, жария болды. Одан кейін Шаш пен Исфиджаб елдеріне келді. Ысқақ баб пен бірге бес туббағ ат-табиғиндар⁵ бар еді. Бірінің аты Каффал еді, Қожа Имам Каффалды Шаш еліне билеуші етіп қойды. Елу бес жыл халықты билеп, мұсылмандарға хикмет ілімін үйретті. Одан кейін олар Шашта үшке бөлінді. Абд ар-Рахим Алғару, Қикент елдеріне Ислам тарата барды [24, 33-34 бб.].

Абдулла Юлдашев қолжазбасы бойынша Ысқақ баб Сайрамға келді. Сайрамда аты – Көркөз, лақабы – Нахибдар патша болды. Сайрам елі жүз алпыс мың үйлік тарса еді. Ысқақ баб Нахибдарды иманға шақырды. Нахибдар оған былай деді: «Мен жетпіс атамнан бері тарсамын, менің дінім дұрыс, сенімен соғыс қылармын». Үш түн-күн соғыста он мың тарса өлді, бес мың мұсылман шейіт болды. Нахибдар қашып Сулханға барды. Ысқақ баб Нахибдарды Сулханға қуа барып өлтірді. Исламға жол ашылды. Мұсылмандық елге әшкере болды, жайылды. Одан кейін Ысқақ баб Қарғалыққа келді. Үш қабат қорғаны бар еді, оны бұздырды. Елу төрт жыл патшалық етті, барлық тарсаларды иманға шақырып, мұсылман етті. Ысқақ бабтың жүз жиырма жыл өмірі болды. Тоқсан жыл Қызырмен

¹ Сайид – Пайғамбар әулетінен тарағандар.

² Мұф – отқа табынушы

³ Тарса – христиан

⁴ Сұфра – руханият дастарханын жайды

⁵ Туббағ ат-табиғиндар – сахабаларды көргендері көргендер

сұхбатта болды, отыз дінсіздермен дін үшін соғысты [24, 45-469 бб.].

Осылайша, дервиштер, әсіресе Ясауия тариқатының шәкірттері өздерінің ықпалы, ұтқырлығы және делдалдық рөлі арқылы Ислам әлеміндегі дипломатиялық қарым-қатынастардың дамуына зор үлес қосты десек қателеспейміз.

Қорытынды

Бүкіл Еуразия құрлығын кесіп өткен Ұлы Жібек жолы көптеген халықтар мен елдердің тарихында ғасырлар бойы шамамен б.з.д. I ғасырдан бастап б.з. XIII ғасырдың басына дейін орасан зор рөл атқарды. Бұл туралы саналуан кітаптар жазылды, соның ішінде ғылыми және ғылыми-көпшілік (танымал), қарастырылған мәселелердің жаңа аспектілер мен пікірлерді ашатын. Соңғы онжылдықтардағы көптеген жазба деректер әртүрлі археологиялық деректермен толықтырылды, олардың кейбіреулері халықаралық мұражай жобалары арқылы белгілі болды.

Қазіргі уақытта тек сауда ғана емес, сонымен қатар әртүрлі халықтар арасындағы тікелей байланыстар негізгі және осы сауда магистралінің қосалқы бағыттары технологиялардың, өнімдердің, ғылыми білімдердің, өнердің және рухани мәдениеттің соңғы жетістіктерін үлкен қашықтыққа жылдам беруге мүмкіндік бергені айқын.

Ұлы Жібек жолының дамуы тек дипломаттардың және саудагерлердің тауарлармен қозғалысына ғана емес, сонымен қатар, ғылым, білім беру, діни, тіпті саяси және құқықтық салаларыда белсенді алмасуға да ықпал етті. Соның нәтижесінде түркі және моңғол халықтарының бұл аймақтарда тек жақын көршілермен ғана емес (Қытай және Орта Азия мұсылман мемлекеттері) сонымен қатар әлдеқайда алыс серіктестермен де өзара әрекеттесу үшін мол мүмкіндіктері болды.

Исламның сопылық түрде таралуының картографиясына қарап, Ұлы Жібек жолының маңызды тарихи рөл атқарғанын көрсетеді. Шығыс пен Батысты байланыстыратын бұл сауда жолы араб-мұсылман экспансиясының қозғалған бағыты болды.

Жаулап алушылар тек қаруды ғана емес, сонымен қатар араб сопы-көпестерінің қаржылық мүмкіндіктерін, олардың исламда ынталандырылған сауданың көмегімен көтерілген сопылық ғұрыптарға деген адалдығын, сондай-ақ қарапайым аскеттік пассионарлық сопылардың Жаратушыны әлемді тану арқылы білуге құштарлықтарын пайдаланғаны байқалады.

Айта кету керек, ғалымдардың еңбектерінде сипатталған сол замандағы елшілерді қабылдау рәсімінің көптеген ережелері қазіргі заманның өзінде сақталғанын көруге болады.

Дала ортасында болған шетелдік елшілерді қабылдау рәсімі Ұлы Жібек жолы бойындағы көптеген ғасырлар бойы жалғасқан қарым-қатынастың ізін қалдырған көнелік пен дәстүрдің ізін қалдырды деп қорытынды жасауға болады.

Қаржыландыру

ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі, Ғылым комитеті тарапынан 2022-2024 жылдарға қаржыландырылған АР14871250 Ұлы Жібек жолы сопылық тарикаттар мұрасының қазақ қоғамы мәдени кеңістігіне интеграциясы гранттық жобасы аясында зерттеу жүргізілген.

Әдебиеттер тізімі

1 Исламский фактор в интеграционных процессах Великого Шелкового пути // Материалы II Международной научно-богословской конференции «Духовный Шелковый путь. Созидание. Интеграция» (Болгар-Казань, 3–5 сентября 2017 г.). – М.: Издательский дом «Исламская книга», 2018. – 252 с.

2 Байпаков К. Великий Шелковый путь (на территории Казахстана). – А: Адамдар, 2007. – 496 с.

3 Гасанов М.Р. Дагестан и Великий Шелковый путь // *Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Сер. Общественные и гуманитарные науки.* – 2008. – № 4. – С. 8–11

4 Аверьянов Ю.А. Социальная роль братства бекташи в XVI–XVII вв. в источниках и литературе // *Восточный архив.* – 2009. – № 2 (20). – С. 14–26.

5 Байпақов К., Нұржанов А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. – А: Қазақстан, 1992. – 208 б.

6 Волин С.Л. Сведения арабских источников в долине р.Талас и смежных районов // ТИИАЗ АН Каз.ССР. – Т. 8. – 1960. – 92 с.

7 Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. Соч. Т. 1. – М., 1963. – 763 с.

8 Бартольд В.В. Очерк истории Семиречья. - Соч. Т. - II. ч.1. - М., 1963. - 104 с.

9 МИТТ. Т. 2. - 184 с. Том II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники. - М.-Л.: 1938. - 700 с.

10 Тизенгаузен В. Сборник материалов по истории Золотой Орды. Т. 1. - Спб. 1884. - 564 с.

11 Нутарзина Н.Д. Ислам в истории средневекового Казахстана. - А.: Фараб, 2000. - 312 с.

12 Мокрынни В.П. Дипломатическая практика в Западно-тюркском каганате // Страницы истории и материальной культуры (досоветский период). Киргистан. - Ф: Илим, 1975. - С. 110-123.

13 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. - М: Наука, 1967. - 504 с.

14 Позднев П. Дервиши въ Мусульманскомъ мирѣ. Изслѣдованіе Петра Позднева. - О: Типографія Б. Вреслина, 1886. - 328 с.

15 Ян В.Г. Чингизхан: исторический роман. - М.: Правда, 1984. - 351 с.

16 Порошенко О.Ю. Концепция субъективности в суфизме и западном персонализме // *Вопросы культурологии*. - 2010. - № 9. - С. 81-92.

17 Хакимов А. Плач думбры // [Электронный ресурс] URL: http://www.aktivnoetv.ru/writer/14782/books/64297/hakimov_ahiyar/plach_dombryi/read/2/ (Қаралған күні 26.02.2024)

18 Рахматуллин Р.Ю. Философия суфизма // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики*. - Тамбов: Грамота, 2015. - № 10 (60): в 3 ч. Ч. III. - С. 165-167.

19 Зиннатуллина Л.Р. Роль дервишизма в распространении суфизма и его отражение в художественной литературе // *Вестник Челябинского государственного университета*. - 2012. - № 20 (274). - Филология. Искусствоведение. Вып 67. - С. 55-57.

20 Кусаинова К.Т. Современные суфийские группы в Казахстане // *Вестник АГТУ*. - 2012. - № 1 (10). - С. 35-41.

21 Кирей Н.И. Территориальное распространение ислама в Азии и Африке // *Историческая и социально-образовательная мысль*. - 2012. - № 2 (12). - С. 41-45.

22 Абуов А.П. Мировоззрение Ходжа Ахмета Ясави. - Алматы: Институт философии МН-АН РК, 1997. - 196 с.

23 Nace İshak. Hadiqat ul-orifin. - Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Ktr., nr. 11838.

24 Жандарбек З., Муминов Э. Насапнама Иасауи жолының тарихы (шежірелер негізінде). - Ш: South Print Corporation, 2022. - 128 б.

Transliteration

1 Islamskij faktor v integracionnyh processah Velikogo Shelkovogo puti // *Materialy II Mezhdunarodnoj nauchno-*

bogoslovskoj konferencii «Duhovnyj Shelkovyj put'. Sozidanіe. Integracija» (Bolgar-Kazan', 3-5 sentjabrja 2017 g.). - M.: Izdatel'skij dom «Islamskaja kniga», 2018. - 252 s. (in Russ)

2 Bajpakov K. Velikij Shelkovyj put' (na territorii Kazahstana) [The Great Silk Road (on the territory of Kazakhstan)]. - A: Adamdar, 2007 - 496 s. (in Russ)

3 Gasanov M.R. Dagestan i Velikij Shjolkovyj put' [Dagestan and the Great Silk Road] // *Izvestija Dagestanskogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo universiteta. Ser. Obshhestvennye i gumanitarnye nauki*. - 2008. - № 4. - S. 8-11. (in Russ)

4 Aver'janov Ju.A. Social'naja rol' bratstva bektashi v XVI-XVII vv. v istochnikah i literature [The social role of the Bektashi brotherhood in the 16th-17th centuries. in sources and literature] // *Vostochnyj arhiv*. - 2009. - № 2 (20). - S. 14-26. (in Russ)

5 Bajpakov K., Nyrzhanov A. Yly Zhibek zholy zhane ortafasyrlyk Kazahstan [The Great Silk Road and medieval Kazakhstan]. - A: Qazaqstan, 1992. - 208 b. (in Kaz)

6 Volin S.L. Svedenija arabskih istochnikov v doline r.Talas i smezhnyh rajonov [Information about Arabic sources in the valley of the Talas river and neighboring districts] // *TIIAZ AN Kaz. SSR T. 8. - 1960. - 92 s. (in Russ)*

7 Bartol'd V.V. Turkestan v jepohu mongol'skogo nashestvija [Turkestan in the era of Mongol invasion]. Soch. - T. 1. - M., 1963. - 763 s. (in Russ)

8 Bartol'd V.V. Oчерk istorii Semirech'ja [Essay on the history of Semirechye]. Soch. T. II.ch.1, M.; 1963. - 104 s. (in Russ)

9 МИТТ. Т. 2. - 184 с. Том II. XVI-XIX вв. Иранские, бухарские и хивинские источники [Iranian, Bukhara and Khiva sources] // - М.-Л.: 1938. - 700 с. (in Russ)

10 Tizengauzena V. Sbornik materialov po istorii Zolotoj Ordy [Collection of materials on the history of the Golden Horde]. Т. 1. Spb. 1884. - 564 с. (in Russ)

11 Nutarзина N.D. Islam v istorii srednevekovogo Kazahstana [Islam in the history of medieval Kazakhstan]. - A.: Farab, 2000. - 312 s. (in Russ)

12 Mokrynin V.P. Diplomatičeskaja praktika v Zapadno-tjurkskom kaganate [Diplomatic practice in the Western Turkic Khaganate] // *Stranicy istorii i material'noj kul'tury (dosovetskij period)*. Kirgistan. - F.: Ilim, 1975. - S. 110-123. (in Russ)

13 Gumilev L.N. Drevnie tjurki [Ancient Turks]. - M.: Nauka, 1967. - 504 s. (in Russ)

14 Pozdnev P. Dervishi v Musul'manskom mirѣ. Izslodovanie Petra Pozднеva. - О: Tipografija B. Vreslina, 1886. - 328 с. (in Russ)

15 Jan V.G. Chingizhan: istoričeskij roman. - M.: Pravda, 1984. - 351 s. (in Russ)

16 Poroshenko O.Ju. Konceptija subektivnosti v sufizme i zapadnom personalizme // *Voprosy kul'turologii*. - 2010. - № 9. - S. 81-92. (in Russ)

17 Hakimov A. Plach dumbry // [Elektronnyj resurs] URL: http://www.aktivnoetv.ru/writer/14782/books/64297/hakimov_ahiyar/plach_dombryi/read/2. (Qaralğan kuni: 26.02.2024). (in Russ)

18 Rahmatullin R.Ju. Filosofija sufizma // *Istoricheskie, filosofskie, poli-ticheskie i juridicheskie nauki, kul'turologija i iskusstvovedenie. Voprosy teorii i praktiki*. – Tambov: Gramota, 2015. – № 10 (60): v 3 ch. Ch. III. – С. 165–167. (in Russ)

19 Zinnatullina L.R. Rol' dervishizma v rasprostraneniі sufizma i ego otrazhenie v hudozhestvennoj literature // *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta*. – 2012. – № 20 (274). – Filologija. Iskusstvovedenie. Vyp 67. – S. 55–57. (in Russ)

20 Kusainova K.T. Sovremennye sufijskie

gruppy v Kazahstane // *Vestnik AGTU*. – 2012. – № 1 (10). – S. 35–41. (in Russ)

21 Kirej N.I. Territorial'noe rasprostranenie islama v Azii i Afrike // *Isto-ričeskaja i social'no obrazovatel'naja mysl'*. – 2012. – № 2 (12). – S. 41–45. (in Russ)

22 Abuov A.P. Mirovozzreniye Khodzha Akhmeta Yassawi. – Almaty: Institut filosofii MN-AN RK, 1997. –196 s. (in Russ)

23 Hacı İshak. Hadiqat ul-orifin. - Taşkent, Özbekistan Fenler Akademisi Biruni Şarkiyat Enstitüsü Ktp., nr. 11838. (in Chagatai)

24 Zhandarbek Z., Muminov A. Nasapnama lasawi zholyryn tarihi (shezhireler negizinde) Kazahstana [History of the lasawi line of genealogy (based on genealogies)]. - S.: South Print Corporation, 2022. – 128 b. (in Kaz)

АВТОРЛАР ЖАЙЛЫ АҚПАРАТ

Алена Юлдашқызы Балтабаева

доцент, философия ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz, ORCID ID 0000-0003-3479-1827

Гулдана Курбанбекқызы Ахметова

гуманитарлық ғылымдар магистрі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан, guldana.akhmetova@ayu.edu.kz, ORCID ID 0009-0006-7921-5224

Сабина Валиханқызы Алимова

Анкара Хажи Байрам Вели университеті, Түркия, Анкара, alimova.sabina01@hbv.edu.tr, ORCID ID 0009-0002-0519-3983

Алена Юлдашқызы Балтабаева

доцент, кандидат философских наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz, ORCID ID 0000-0003-3479-1827

Гулдана Курбанбекқызы Ахметова

магистр гуманитарных наук, Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, Туркестан, Казахстан, guldana.akhmetova@ayu.edu.kz, ORCID ID 0009-0006-7921-5224

Алимова Сабина Валиханқызы

Университет Анкара Хажи Байрам Вели, Турция, Анкара, alimova.sabina01@hbv.edu.tr, ORCID ID 0009-0002-0519-3983

Alyona Baltabayeva

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, alyona.baltabayeva@ayu.edu.kz, ORCID ID 0000-0003-3479-1827

Guldana Akhmetova

Master of Humanities, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan, guldana.akhmetova@ayu.edu.kz, ORCID ID 0009-0006-7921-5224

Sabina Alimova

Ankara Hacı Bayram Veli University, Turkey, Ankara, alimova.sabina01@hbv.edu.tr, ORCID ID 0009-0002-0519-3983